

הלכה וגמישות הלכתית באסלאם המודרני

מרדכי קידר ונסיה שמר

מבוא

האסלאם קיים כבר כ־1400 שנים. הדת נוסדה בתוככי המדבר הערבי (כיום: הסעודי) בתחילת המאה השביעית, על ברכי התרבות הברווית של הימים ההם. הקוראן, החדית' (המסורת שבעל־פה) והשריעה (ההלכה) משקפים באופן חד וברור את רוח הימים ההם, את התרבות המקומית ואת המסורות והמנהגים שהנחו את חיי הברווים בימים ההם. ניתן היה להניח שמערכת אמונות ונורמות ששררו במדבר לפני 1400 שנה תיזנח לאורך הדורות, או – למרב – תישאר נחלת קבוצות בודדות הממשיכות לנהל את חייהן על פי המרשם של שם ואז, כשבטים ברווים במדבר.

למרבה הפלא האסלאם שרד תהפוכות, צלח תקופות היסטוריות, דילג על ימים והשתלט על יבשות. האסלאם כיום – במאה ה־21 – הוא הדת הגדולה ביותר בעולם מבחינת מספר מאמיניה, הגדל והולך במהירות הן בגלל ריבוי ילודה והן בשל התאסלמות זרים. השאלה העולה מאליה היא איך קרה הפלא הזה, שדת המדבר של המאה השביעית הופכת להיות "הדבר הבא" בתקופה הפוסט־מודרנית.

במאמר זה לא נעסוק בתמורות שחלו בחברות הלא־אסלאמיות, ובראשן פשיטת הרגל האידאולוגית של הנצרות והצניחה הדמוגרפית של החברות המערביות, שכן אלו ראויות להתייחסות מיוחדת. במאמר זה נעסוק ביכולת של האסלאם לסגל את עצמו – כתורה תאולוגית־אידאית, ובעיקר כמערכת נורמטיבית־הלכתית – לתמורות העוברות על חברות אסלאמיות. תהליך זה מורכב, משום שהוא מתנגש עם תפיסות

ד"ר מרדכי קידר הוא מרצה במחלקה לערבית באוניברסיטת בר אילן, מנהל המרכז לחקר המזרח התיכון והאסלאם (בהקמה), ועמית מחקר במכון בגין-סאדאת למחקרים אסטרטגיים באוניברסיטת בר-אילן. ד"ר נסיה שמר היא מרצה במחלקה להיסטוריה של המזה"ת באוניברסיטת בר אילן

בסיסיות בדת האסלאם; כך למשל התפיסה כי החידוש (בדעה) מגונה במהותו, משום שהוא נוגד את השאיפה הבסיסית של המוסלמי המאמין לחקות את אורחות חייו של נביא האסלאם, מוחמד. הדוגמאות שיובאו לצורך ההמחשה עוסקות במעמד האישה ובנישואין.

לשם כך נקדים ונאמר שהנישואין באסלאם נתפסים כחובה וכדבר חיוני, הרבה יותר מביהדות. לדוגמה: ביהדות אין איסור על גבר ואישה לקיים יחסי אישות בכל מצב של מעמד אישי, למעט כאשר האישה נשואה (או מאורסת, בהגדרה של חז"ל) לגבר אחר: רווק עם רווקה, גרוש עם אלמנה, רווק עם גרושה וכו'. גם אם הגבר נשוי אין עליו מניעה לקיים יחסי אישות עם אישה אחרת, ובלבד שהיא איננה נשואה לגבר אחר. כמובן שאין המלצה על כך, והרצוי הוא שהגבר והאישה יהיו נשואים זה לזה כדת משה וישראל, אבל אין זו חובה, וההוכחה היא הממזרות: זו קיימת רק כאשר הילד, פרי בטנה של אישה נשואה, איננו בנו של האיש אשר האישה נשואה לו.

באסלאם המצב הפוך: כל קומביניציה של מעמד אישי בין הגבר לאישה, למעט נישואין ביניהם, אוסרת עליהם קיום יחסים. רווק, גרוש או אלמן אסורים לקיים יחסים עם רווקה, גרושה או אלמנה, אלא אם יש ביניהם נישואין על פי השריעה. אפילו השהיד בגן עדן, ששם מותרים הרבה מן האיסורים הארציים, איננו מקבל את שירותיהן של "פות העין" עד שיתחתן עמהן. החובה לקיים יחסים רק במסגרת של נישואין קשורה לתרבות השבט, שבו מערכת הטבואים החברתיים היא התנאי לקיום המשפחה, ליציבות החמולה ולרגיעה החברתית של השבט כולו. קבוצה פרוצה בעריות איננה יכולה לשרוד בסביבה מדברית עוינת המחייבת אותה להיות - בראש ובראשונה - מיליציה לוחמת, מלוכדת וסולידרית, הנכונה תמיד אלי קרב כדי להגן על המעיין, השדה והצאן מפני קבוצות אחרות שיילחמו בה על משאבי המדבר המוגבלים.

האסלאם התפשט במהירות על פני יבשות, אך נכשל בניסיונו להיות גורם מאחד בין קבוצות אתניות ושבטיות. הפן הפוליטי-ציבורי של האסלאם לא הצליח לגבש תורת מדינה שתהיה מקובלת על קבוצות שונות, ולכן - למרות התדמית המקובלת - אימפריה אסלאמית מגובשת ומלוכדת הייתה קיימת רק בתקופות קצרות מאוד בראשית חיי האסלאם. ברוב הזמנים וברוב המקומות שבהם היה רוב האוכלוסייה מוסלמי, שלטו בעלי זרוע מקומיים, תוך שימוש בשילוב קטלני של חרב וספר: חרבו של המוציא להורג והספר של חכם החצר, שהכשיר באמצעות האסלאם את האמצעים האכזריים שנקט השליט. ניתן לומר בהחלטיות שהאסלאם, בהיבט הפוליטי והציבורי שלו, נכשל בהצבת מודל דתי שיהיה בסיס ליישות פוליטית של אומת האסלאם לאורך זמן ועל פני שטח גאוגרפי רחב. כוחות שבטיים ואתניים, שהיו ועדיין הנם חזקים יותר מהאידאולוגיה הדתית, קרעו את "אומת האסלאם" ליחידות אתניות, שבטיות, עדתיות וכיתיות, שבמקרים רבים אף נלחמות זו בזו ללא רחם ומקיונות זו את דמה של זו באכזריות.

לעומת הכישלון הצורב במישור הציבורי, הפוליטי והמדיני, האסלאם יכול לרשום לזכותו הצלחה רבה במרחב המשפחתי, שכן למרות התמורות הפוליטיות והציבוריות, המשפחה האסלאמית נשארה לאורך הדורות כמבצר מוגן, טירה איתנה, יציבה ומלוכדת, בעלת היררכיה פטריארכלית ברורה ונורמות התנהגות יציבות, כשהכללים שעל פיהם גברים ונשים כאחד חייבים לנהל את חייהם כמעט שאינם משתנים. הטבואים דומים

זה לזה במידה רבה בקרב שבטים שונים ויחידות אתניות נפרדות, וניתן בהחלט לומר שהאסלאם הצליח במידה רבה להיות הדת של המשפחה, הרבה יותר משהצליח להציב מערכת נורמטיבית לציבור ולמדינה. רק לשם ההמחשה: אין הסכמה באסלאם על חובותיו של שליט כלפי עמו, אך החובה של נשים לכסות את גופן ושער ראשן מקובלת על רוב המשפחות המנהלות את חייהן על פי האסלאם, בלי קשר למקום שבו הן מתגוררות: מלזיה או ניגריה, איראן או קוסובו.

נשים ומגדר בפסיקות הלכה של פוסקים מוסלמים בני זמנו

סוגיה מרכזית שעמה מתמודד עולם ההלכה המוסלמי בימינו היא סוגיית המגדר. החשיפה לתפיסות המערביות בקשר לזכויותיהן של נשים, ואורח החיים המודרני, המשפיע על מעמדה של האישה בביתה ומחוצה לו, מעלים שאלות חדשות הזקוקות למענה הלכתי. שאלות אלו החלו להתעורר בשלהי המאה ה-19 במצרים, כאשר החל המשפטן המצרי קאסם אמין, אשר חונך באירופה והושפע מתרבות המערב, במאבק למען קידום מעמד הנשים בחברה המוסלמית. אמין טען כי אחד הגורמים לנחיתותה של החברה המצרית הוא מעמדה הנחשל של האישה במצרים, וכי רק חיזוק מעמדה של האישה הוא אשר יחזק את מצרים במאבקה בקולוניאליזם. בספרו *תחריד אלמראה* ("שחרור האישה") הוא דן באופן ביקורתי בסוגיות כמו פוליגמיה, היעדר חינוך לבנות, הפרדה בין נשים לגברים, לבישת רעלה, והגירושין האסלאמיים, שאותם הגדיר כ"שרירותיים". לטענתו, האסלאם ה"אמיתי" מכבד את הנשים ומעניק להן זכויות. ספרו זכה לביקורת חריפה מצד אנשי הדת השמרנים, ולכן הוא כתב ספר נוסף, *אלמראה אלג'דידה* ("האישה החדשה"), שבו הוא דן במושגים הלכותיים הישיר מתרבות המערב, כמו חופש, שוויון וקדמה לכול. המהפכה שהחל אמין בזמנו השפיעה על מדינות נוספות במזרח התיכון, כמו תוניסיה, מרוקו, סעודיה וירדן. מאז שנות התשעים של המאה ה-20 היא רק הלכה והתגברה. אם בתקופתו של אמין דיברו בעיקר על חינוך לבנות וסוגיית הרעלה, כיום נדרשים פוסקי ההלכה באסלאם לתת מענה למגוון גדול ורחב של סוגיות מגדריות, כגון: השכלה גבוהה לנשים, יציאת נשים לעבודה, נהיגת נשים, מקומן של הנשים בפולחן הדתי, נשים כמנהיגות פוליטיות, מניעת ילודה, הפלות, נישואי קטינות ועוד נושאים רבים.

מצב זה חייב מערך חשיבה מחודש מצד הפוסקים המוסלמים (מופתים). ההלכה המוסלמית שואבת את מקורותיה מהקוראן ומהמסורות לגבי הליכותיו של מוחמד (סָלָה), ולפיה הדור הראשון של האסלאם נחשב לפאר הדורות והשאיפה היא "להחזיר עטרה ליושנה". מסיבה זו, התביעות הציבוריות הקוראות להתחדשות הלכתית נתקלות במקרים רבים בחומה בצורה מצד פוסקי ההלכה, החוששים שהיעתרות לשינויים תפתח פתח לרפורמות שאחריתן מי ישרונה. פוסקים מוסלמים רבים רואים בתביעה לשינוי במעמדה של האישה תביעה היונקת מתרבות זרה, מערבית ופמיניסטית, ולכן אינם נלהבים לפסוק מיוזמתם בנושא. רוב הפסיקות הן תוצאה של לחץ ציבורי-חברתי המגיע מלמטה, אם על ידי ארגונים חברתיים ואם על ידי הנשים עצמן, שאינן מוכנות

לוותר על זכויותיהן בקלות ומשוות את תנאי חייהן לאלה של עמיתותיהן במערב. כך במידה רבה המציאות המשתנה גוררת אחריה את השינוי ההלכתי, ולא ההלכה מעצבת את המציאות.

בפסיקות ההלכתיות שהם מפרסמים מנסים הפוסקים המוסלמים לגשר על הפער בין המסורת המוסלמית, שיסודה כאמור במאה השביעית לספירה, ובין המציאות של ימינו. ניסיון זה לעתים עולה יפה, לעתים הוא מאולץ עד מגוחך ולעתים אינו נעשה כלל. להלן נבחן כמה סוגיות הלכתיות הנוגעות למעמד האישה באסלאם ונראה את ההתמודדות של חכמי האסלאם בדורנו עמן.

נשים כ"שליחות ציבור" (אמאמת אל מראה)

הסוגיה הראשונה היא מקומה של האישה בפולחן המרכזי של דת האסלאם – התפילה. באסלאם חמש תפילות חובה יומיות ועוד תפילות רשות רבות. את התפילות היומיות אין חובה להתפלל במסגד ובציבור (אף כי מובן שזו מצווה מן המובחר), ואדם יכול להתפלל בכל מקום שבו הוא נמצא, אם זה בעבודה או במקום אחר. נשים וגברים כאחד חייבים בתפילות היומיות. אישה פטורה מתפילה רק בימי הווסת שלה, שבהם היא אינה טהורה ומשום כך אינה יכולה להתפלל. התפילה באסלאם נערכת כאשר המתפללים עומדים שורות שורות מאחורי שליח הציבור (אמאם). אחד התנאים לתפקידו של אמאם הוא היותו גבר. שורות הגברים עומדות ראשונות ומאחוריהן שורות הנשים. בימינו ישנה במסגדים מחיצה או עזרת נשים, אך מצד הדין אין מניעה להתפלל גם ללא המחיצה, בתנאי ששורות הנשים תהיינה מאחורי הגברים ולא לפנייהם.

התפילה המוסלמית כוללת בעיקר תנועות גוף ופחות מלל. אין ספר תפילה שמתוכו קוראים, אלא התפילה נאמרת בעל־פה. כאשר אדם מתפלל לבד הוא אומר את הפרק הראשון של הקוראן, שנקרא "פרשת הפתיחה" (סורת אלפאתחה), ועוד פרקים מן הקוראן לפי בחירתו האישית. כאשר מתפללים בציבור חוזרים על הפרקים שאומר האמאם. תנועות הגוף כוללות עמידה, ישיבה, כריעה והשתחויה, כאשר בהשתחויה המצח נוגע בקרקע והעכוז מופנה כלפי מעלה. ביום שישי, שהוא היום המקודש לאסלאם, נערכת תפילה בציבור במסגד הגדול בעיר בהנהגת האמאם, תפילה הנקראת צלאת אלג'מעה. תפילה זו שונה משאר תפילות השבוע ויש תנאים הלכתיים מיוחדים לקיומה, מעבר לתנאים ההלכתיים הרגילים של שאר התפילות. את תפילת יום השישי מוסלמי חייב להתפלל במסגד ובציבור (מניין באסלאם כולל ארבעים אנשים), ואם הוא מחמיץ את זמנה הוא אינו יכול להשלים אותה, אלא להתפלל תפילת צהריים של יום חול. התפילה כוללת שתי דרשות, שניתנות על ידי הדרשן (ח'טיב) ועוסקות בעניינים אסלאמיים הקשורים (ולעתים מקושרים...) לענייני דיומא. כאשר למשתתפים בתפילה, קובעת ההלכה המוסלמית שהם חייבים להיות זכרים בני חורין, שהגיעו לגיל החיוב במצוות, בני דעת, וטהורים. תנאים אלו תקפים גם לגבי התפילות האחרות, חוץ מהתנאי המגדרי. כלומר, נשים יכולות להתפלל במסגד ביום שישי, אך הן אינן מחויבות בתפילה בציבור ובמניין במסגד ויכולות להתפלל בביתן תפילה רגילה. נוסף על כך, הן גם אינן יכולות להנהיג את התפילה.

בשמונה עשר במרס 2005 התרחש תקדים היסטורי: לראשונה בתולדות האסלאם שימשה אישה בתפקיד אמאמית בתפילת יום השישי, והנהיגה ציבור מעורב של גברים ונשים שישבו אלה לצד אלה. ניהול התפילה, ובעקבותיה גם נשיאת הדרשה השבועית, נעשו על ידי מוסלמית אמריקנית ממוצא הודי, אמינה ודוד, פרופסור ללימודי האסלאם ב־Virginia Commonwealth University ומחברת הספר "הקוראן והאישה – קריאה מחודשת של הטקסט הקדוש מנקודת מבט נשית".¹ המארגנת הראשית של האירוע היא כתבת לשעבר ב"וול-סטריט ג'ורנל", הסופרת המוסלמית ממוצא הודי, אסרא נומאני, יוזמת פרויקט "מסע החופש של הנשים המוסלמיות" המחנך ומעודד נשים מוסלמיות לדרוש את זכויותיהן. כמו כן, ניצב מאחורי היוזמה הארגון האמריקני-מוסלמי המכונה "מוסלמים התעוררו!", הדוגל בפרשנות סובלנית של האסלאם. התפילה נערכה בכנסייה תחת אבטחה כבדה, היות שאף מסגר לא הסכים לארח אותה. בתפילה נכחו כ־100 איש, ומארגניה טענו כי היא אמורה להעלות על סדר היום המוסלמי את שאלת שוויון הזכויות בין גברים לנשים ואת זכותן של נשים מוסלמיות להיות מנהיגות דתיות ורוחניות.²

לאור האמור לעיל, תפילה כזאת מעוררת כמה בעיות הלכתיות. ראשית, על פי ההלכה המוסלמית אישה אינה יכולה להיות אמאמית של גברים, מכמה סיבות. סיבה ראשונה היא היחס המהותי לשאלת השוויון בין המינים, יחס הנגזר מהקוראן. בקוראן ניתן למצוא פסוקים המדברים על כך שהגבר והאישה הם שני חלקים של אותה נשמה,³ אך מנגד ישנם פסוקים הטוענים במפורש שאללה נתן לגברים יתרונות על הנשים,⁴ ומשום כך הם אמורים להיות אחראים על סיפוק צרכיה של האישה מחד גיסא, אך עמדה זו גם מקנה להם פטרונות על ניהול ענייניה של האישה, מאידך גיסא.⁵ מיחס זה נגזרת התפיסה שאישה אינה יכולה להיות עליונה על הגבר, אם זה בבית, שבו הגבר הוא מנהיג המשפחה ועל פיו יישק דבר, וקל וחומר בענייני דת ופולחן מחוץ לבית. זאת הסיבה לכך שאין שליטה – אישה באסלאם וגם לא אמאמית (אחד התפקידים של השליט [ח/ליף] באסלאם הוא להיות גם האמאם), הסיבה השנייה היא שמכיוון שאישה אינה מחויבת בעצמה בתפילת יום השישי בציבור, כיצד תוכל היא להיות אמאמית של גברים ולהוציא אותם ידי חובה?

בעיה הלכתית נוספת היא בעיית הצניעות. באסלאם, בדומה ליהדות, האיברים שאותם יש לכסות נקראים בשם עודה (ערוה). ערוות הגברים מסתכמת באזור שבין המותן לברך, בעוד שאצל הנשים כל חלקי הגוף, מלבד כפות הידיים, כפות הרגליים

1 Wadud Amina, *Qur'an and woman: rereading the sacred text from a woman's perspective*, New York: Oxford University press, 1999.

2 ראו דו"ח ממר": 'תפילת יום שישי מעורבת בהנהגת אישה – תגובות לתקדים ההיסטורי' – http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&act=show&dbid=articles&dataid=877

3 ראו למשל את קוראן פרשת הנשים (4), פסוק 1: "הוי האנשים, הוי יראים את ריבונכם, אשר ברא אתכם מתוך נפש יחידה וברא מתוכה בת זוג; אורי רובין (מתרגם), הקראן, תל אביב 2005, עמ' 66.

4 רובין, הקראן, פרק 2, פסוק 228: "...הגברים עולים על הנשים בדרגה..."

5 שם, פרק 4, פסוק 34: "הגברים מופקדים על הנשים בתוקף כל אשר רומם בו אלוהים את אלה על אלה, ובתוקף הממון שזיציאו. הטובות הן האדוקות, השומרות על הנסתר כדרך שישמור אלוהים. אשר לנשים אשר תחששו פן תמרדנה, הטיפו להן מוסר ופרשו מהן במשכב, והכו אותן. ואם תשמענה לכם, אל תבקשו דרך לצאת כנגדן, ואלוהים עליון וכביר."

והפנים, מוגדרים כערווה. כאשר אישה מנהיגה גברים בתפילה היא חייבת לעמוד לפנייהם, ואז יוצא שהם מביטים בגופה בשעת התפילה. אם נצרך לכך את ההסבר בנוגע לכריעות וההשתחויות באסלאם, נבין שלא נדרש מאמץ מיוחד כדי שדמיונו של המוסלמי המתפלל מאחורי "אמאמית" שכזו ינרד למחוזות אחרים. הרהורים זרים והסחת דעת בתפילה פוסלים אותה מבחינה פולחנית.

התפילה המעורבת גררה אחריה מבול של תגובות נזעמות מקרב אנשי דת ברחבי העולם המוסלמי. הם גינו את המעשה וקראו למי שהשתתף בתפילה זו לחזור עליה שנית, היות שהיא מבוטלת. לטענתם, אין כל תקדים במסורת של הנביא מוחמד למקרה שבו אישה הנהיגה גברים בתפילה, ומכיוון שכך, מעשה זה נחשב לחידוש מגונה (בדעה). באופן בסיסי האסלאם דוגל בחיקוי (תקליד) של אורחות חייו של הנביא מוחמד ומתנגד לחידושים. כמובן, אם ישנו חידוש שלא היה קיים בתקופת מוחמד והוא מועיל לחיים המתוקנים (אכילה בסכין ומזלג, למשל) ואינו סותר את עקרונות האסלאם, הרי שהוא מותר בסופו של דבר לאחר הדיון של פוסקי ההלכה. אך אם חידוש סותר באופן ברור את ההלכה המוסלמית, יש לגנותו בתוקף.⁶

לטענת השיח' הקטרי יוסוף אלקרצ'אוי, אחד מפוסקי ההלכה המפורסמים ביותר בימינו, אישה אינה יכולה להיות אמאמית של גברים, אך היא יכולה להיות אמאמית של נשים. אפילו לגבי הנשים ישנה מחלוקת בין האסכולות ההלכתיות של האסלאם,⁷ האם הדבר טוב ורצוי לכתחילה, או שהוא מותר רק בדיעבד. בסופו של דבר נקבע שאפילו כאשר אישה מנהיגה נשים בתפילה עליה לעמוד ביניהן ולא לפנייהן, כדי לא להידמות לגברים. אלקרצ'אוי מציין שאישה יכולה להנהיג ציבור מעורב בתפילה רק אם מדובר בבני ביתה: במשפחה שבה יש גברים, נשים, ילדות וילדים, ואם המשפחה מיטיבה לדקלם את הקראן בעל-פה יותר משאר בני המשפחה מותר לה להיות האמאמית שלהם בתפילה. היתר זה נובע מהשוני בין דיני הצניעות המוטלים על האישה בביתה, בקרב בני משפחתה הכוללת גברים מדרגת קרבה ראשונה, מחרם,⁸ כגון: בעל, בן, אב, ובין הצניעות לה היא נדרשת כאשר היא יוצאת מביתה ובאה במגע עם גברים זרים. משום כך, למשל, אישה אינה נדרשת לכסות את ראשה בביתה בנוכחות גברים מדרגת קרבה ראשונה, אלא רק כאשר היא יוצאת לרחוב.

לטענתו של אלקרצ'אוי, רעיון השוויון הפולחני בין גברים לנשים הוא מערבי ואינו יונק ממסורת האסלאם. זהו ניסיון ליצור אסלאם אמריקני-מערבי, המעמיד במרכז את הפרט וזכויותיו במקום את האל והחובות הדתיות שהאדם נדרש למלא כלפיו. לדעתו נחוץ אמנם שינוי במעמד האישה, אך הנשים התובעות שוויון בפולחן מבלבלות בין שינויים רצויים, כמו זכויות אזרחיות או השכלה לנשים, ובין דברים החורגים מגבולות

6 על התמודדות של פוסקים סעודים מודרניים עם חידושים הלכתיים ראו: מחמד אלעטואנה, 'הברעה בהגות הוהאבית המודרנית', המזרח החדש, מ"ו, עמ' 79-97.

7 במאה השמינית התגבשו באסלאם ארבע אסכולות הלכתיות, והן: האסכולה החנפית, המאלכית, השאפעית והחנבלית. האסכולות מקובלות עד ימינו והן תקפות במידה שווה באסלאם. ההבדלים ביניהן מסתכמים בשוני מתודולוגי בפסיקת ההלכה, המוביל לשינויים בפרטי הדינים.

8 המחרם הוא למעשה האפוטרופוס של האישה, ובמדינות שבהן השריעה (ההלכה המוסלמית) היא דת המדינה, כמו בסעודיה ובאיראן, אישה אינה רשאית לרכוש השכלה גבוהה או לצאת מהארץ בלי אישור בכתב מהאפוטרופוס שלה.

החוק הדתי ולכן אינם ניתנים לשינוי. גברים ונשים שונים במהותם הפיזית והנפשית מטבע בריאתם, ולכן שוויון מוחלט אינו אפשרי משום שהוא נוגד את הטבע.

בניגוד לעמדתו של אלקרצ'אוי, ישנם אינטלקטואלים מוסלמים הדוגלים במתן זכות שווה לנשים בפולחן המוסלמי. כזו היא עמדתו של השיח' ד"ר אחמד צבחי מנצור. מנצור קיבל את תואר הדוקטור שלו מאוניברסיטת אלאזהר במצרים, שנחשבת למוסד המוביל בעולם ללימודי דת האסלאם. הוא שימש מרצה באלאזהר אך פוטר בשנות השמונים, בשל דעתו שיש לדבוק רק בקוראן ולא במסורת על אודות הנביא מוחמד (סנה). כיום הוא מתגורר בארצות הברית ופעיל ב"מרכז לפלורליזם אסלאמי". מנצור טוען שאין מניעה על פי הקוראן שאישה תנהיג גברים בתפילה, שכן הקראן אינו מתייחס כלל לנושא זה. הוא מוצא ליקויים בדעתם של חכמי ההלכה האוסרים זאת, בטענה שמוסד אלאזהר עצמו הוציא פסק הלכה (פתוא) המתיר לנשים להציג את מועמדותן לנשיאות. כיצד אם כן ניתן לטעון שאישה יכולה להיות מנהיגת מדינה, אך אינה יכולה להנהיג גברים בתפילה? זאת ועוד, הרי באסלאם הקלסי אין הפרדה בין דת למדינה, והח'ליף באסלאם הוא גם האמאם בתפילה.

על פי מסקנות ראשוניות של מחקר שנערך בימים אלו על ידי כותבי שורות אלה, עולה כי ישנו חומר הלכתי רב מן התקופה הקדומה של האסלאם העוסק בסוגיית התפילות המעורבות ונוכחותן של נשים במסגד באופן כללי. התמונה המתקבלת היא שייתכן שבאסלאם הקדום לא הייתה כלל הפרדה בין הגברים לנשים בתפילה, שכן ישנן שאלות רבות בספרות ההלכתית המוסלמית העוסקות ביחס ההלכתי לאישה שמתפללת לצדו של גבר. כך, לדוגמא, נשאל חכם ההלכה החנפי העראקי מוחמד אלשיבאני (מת ב־804), מה הדין במקרה שבו התפללה אישה בתוך שורות הגברים: האם תפילתם של הגברים תקפה מבחינה הלכתית, או שהיא מבוטלת ויש לחזור עליה שנית? אלשיבאני ענה שתפילת כל הציבור תקפה, חוץ מזו של שלושה גברים: הגברים שהתפללו מימינה של האישה, משמאלה ומאחוריה. ומדוע דווקא גברים אלו? הסביר אלשיבאני שהגברים הללו מהווים מעין "קיר" המסתיר את האישה משאר הגברים, ולכן תפילת כל הקהל תקפה ואילו תפילת גברים אלו בלבד פסולה. מעצם העלאת השאלה ניתן ללמוד שכנראה הדברים לא היו רחוקים מהמציאות, שאם לא כן השאלה לא הייתה נשאלת. מתשובתו של אלשיבאני ניתן להסיק שהוא אינו מרוצה מהתופעה, אך יחד עם זאת הוא נזהר מלפסוק פסיקה גורפת שתקשה על הציבור לעמוד בה. נסביר. בעצם הפסילה של אלשיבאני את תפילת הגברים העומדים בקרבתה של האישה נוצר מצב שבו גבר יודע שאם יתפלל בסמוך לאישה, תיפסל תפילתו והוא יאלץ לחזור עליה שנית. ברור אפוא שאף גבר לא ירצה להתפלל ליד אישה. מעצם העובדה שאלשיבאני לא פסל את תפילת כלל הציבור ניתן ללמוד, שגם אם הייתה זו מציאות רווחת באותה תקופה, לא רצה אלשיבאני לפסוק פסיקות חדות וגורפות שאולי לא יתקבלו על דעתו של הציבור, אלא העדיף שההליך החברתי יתרחש מעצמו ובהדרגה. יחד עם זאת, ניתן להסיק מתשובה נוספת של אלשיבאני באותו עניין שהוא היה סובלני כל עוד היה מדובר ב"סנונית בודדת", אך לא בתופעה גורפת. אלשיבאני נשאל מה הדין לגבי שורה שלמה של נשים המתפללת מאחורי האמאם ומאחוריה מתפללות שתי שורות של גברים. לפי ההיגיון ההלכתי של הפסיקה הראשונה, היינו מסיקים שהתפילה של שורת הגברים הראשונה תבוטל ואילו התפילה של השורה השנייה

תישאר תקפה. אך לא כך השיב אלישיבאני. הוא פסל את שתי השורות גם יחד, בטענה ששורה שלמה של נשים אינה דבר שניתן להתעלם ממנו, אלא יש כאן אמירה חברתית. לכן, כדי למנוע מצב שנשים יתפללו לפני גברים, פסל אלישיבאני את תפילת כולם.⁹ מן המאה העשירית ואילך החלו המשפטנים המוסלמים לאסור על נשים להגיע למסגד בכלל. הם טענו שהנשים עלולות לפתות את הגברים (פתנה) בדרך למסגד או במסגד עצמו, ולכן עדיף שתתפללנה בבית. רק נשים זקנות, שגברים כבר אינם חושקים בהן, או נשים מכוערות רשאיות להגיע למסגד. על טענות אלו הגיב ר"ר מנצור, באומרו שהן כבר אינן רלוונטיות לימינו:

מהו קנה המידה למדידת התפתות הגברים אחרי אישה צעירה או זקנה? מהו קנה המידה לקביעת תשוקת הגברים אל אישה זו או אחרת? האם עלינו לערוך תחרויות יופי לנשים כדי שהגברים יקבעו מי מהן מפתה ומי כבר אינה מפתה מבחינה מינית? הבעיה היא שכל אישה רואה את עצמה כיפה ובכל אישה יש יופי מסוים. כמו כן, הטעם של הגברים לגבי יופיין של הנשים שונה מאחד לשני. מהו, אם כן, הקריטריון וכיצד ניתן ליישם אותו? האם נתלה על כל מסגד את שמות הנשים היפות שאסור להן להיכנס למסגד ולידן נתלה מודעה המברכת את המאמינות המכוערות? ואם אישה יפה רוצה לחזק את אמונתה באמצעות השתתפותה בתפילת יום השישי, האם נאמר לה: "אבוי אישה יפה, עדיף שתלכי לדיסקו כדי שלא תפתי את כל הצדיקים במסגד?"¹⁰

הפרדה בין המינים במקומות העבודה

סוגיה הלכתית נוספת היא יציאת נשים לעבודה, וכנגזרת מכך, ההפרדה בין המינים במקומות העבודה. באופן מסורתי נתפסת האישה באסלאם כרעיה ואם מסורה, לְבו של הבית ומי שמסמלת את המשפחה וכבודה. יחד עם זאת, פרשנויות הלכתיות שונות רומזות על הצורך בערנות מתמדת ופיקוח של הגברים על הנשים, שעלולות להיכנע לחולשותיהן, לפתות ולדרדר את כלל החברה. לכן נשים צריכות להיות מופרדות מגברים זרים, ולהיות נתונות להשגחתם של הגברים מקרבה ראשונה, כדי לא להגיע למצב של התייחדות עם גבר זר (ח'לוה), ולהיות נתונות להשגחתם של הגברים מקרבה ראשונה. בחברות אסלאמיות שמרניות מיועדים הבנים והבנות לתפקידים שונים בתכלית. נשים מתועלות בשוק העבודה לעבר מקצועות בעלי אופי "נשי": גננות, מורות ואחיות. בסעודיה, שבה השדיעה (ההלכה המוסלמית) היא חוק המדינה, ניצבת החברה כולה משני עבריו של מתרס ההפרדה. כך ישנם כיום בסעודיה בתי ספר, בתי חולים, משרדים ממשלתיים, בנקים, חנויות, מסעדות וקניונים המיועדים לנשים בלבד או למשפחות והמאוישים על ידי נשים בלבד. במאי 1980 הוצא צו מלכותי סעודי האוסר על נשים לעבוד בעיסוק שעלול להיות כרוך במפגש עם גברים, כמו עבודות מזכירות וניהול. אל הצו צורף פסק הלכה שהסביר את העניין:

9 מחמד אבן אדריס אלישיבאני, כתאב אלאצל, חידראבד 1996, כרך 1, עמ' 189-190.
10 ראו דו"ח ממר"י, לעיל, הערה 1.

שאלה: מה דין עבודתה של האישה ובאילו תחומים מותר לה לעסוק?
תשובה: אין מחלוקת סביב זכותה של האישה לעבוד. ברם המחלוקת קיימת סביב תחום העיסוק ואופיו. עיסוקיה של האישה אמורים להתבטא בעבודות משק הבית, כמו: כישול, אפיית לחם, כביסה ושאר מלאכות הבית. כמו כן היא רשאית לעסוק בתחומי עבודה דומים לאלה של משק הבית כהוראה, תפירה, אריגה, וכיוצא בהם, בין שעיסוק ובין שמכירה וקנייה, בתנאי שאין הדבר מוביל להפרת איסורים הלכתיים, כגון התבודדות בחברתו של גבר זר (ח'לואה), מאחר שהדבר עלול לגרום לשחיתות (פתנה), ובתנאי שאין עיסוקה גורם להזנחת חובותיה של האישה כלפי משפחתה.¹¹

במדינות שמרניות פחות, שבהן השריעה אינה דת המדינה, כמו מצרים למשל, נשים יכולות לעבוד יחד עם גברים בתנאי שהן שומרות על דיני הייחוד. כך פסק השיח' הקטרי, יוסוף אלקרצ'אוי: "העירוב בין המינים כשלעצמו אינו אסור. מה שחל עליו איסור מוחלט הוא המצב של התייחדות של גבר עם אישה או הגעה לידי מגע פיסי כלשהוא. כלומר, אין רע בסטודנטית הלובשת לבוש צנוע ומקפידה שלא להגיע למצב של ייחוד".¹²

ב־2007 התחוללה במצרים סערה בעקבות פרסום פתוא (פסק הלכה) המתירה לאישה להיניק את הגבר שבמחיצתו עליה לשהות במקום העבודה, כפתרון לבעיית הייחוד. את הפתוא פרסם ד"ר עזת עטיה, ראש המחלקה לחדית' (המסורת המוסלמית) באוניברסיטת אלאזהר בקהיר, הנחשבת כאמור למוסד המוביל בעולם ללימודי דת האסלאם. על פי האסלאם, קשר ההנקה הופך אנשים זרים לבני משפחה. כך, למשל, איש ואישה שינקו בינקותם מאותה מינקת אסורים בקשר של חיתון כמו אחים ביולוגיים. להלן קטעים נבחרים מתוך הפתוא של ד"ר עטיה:

הפסיקה ההלכתית המופיעה בסונה של הנביא מאשרת כי הנקתו של מבוגר מתירה לגבר ולאישה שאין ביניהם קרבה משפחתית או קשר של הנקה מגיל ינקות לפני הגמילה להיכנס ולהתייחד [באותו חדר], ובתנאי שהתייחדות זו נעשית לצורך [כלשהו], דתי או חילוני... התייחדות פירושה סגירת דלת החדר [שבו נמצאים] הגבר והאישה כך שאיש אינו יכול לראות את מי שנמצא בתוך החדר בשום דרך... התייחדות בין גבר לאישה שאין ביניהם קרבה [משפחתית] אסורה משום שהיא מעוררת חשד וספק. התייחדות [אמנם] אינה מחייבת מגע מיני, אך קיימת אפשרות כזו, ולכן הנקת מבוגר מציעה פתרון לבעיה זו... כמו כן אני דורש לתעד את ההנקה בכתב באופן רשמי... כך שייכתב בחוזה כי פלונית היניקה את אלמוני... [במקרה כזה] יכולה האישה להוריד את התג'אב [כיסוי הראש - נ"ש] בפני [הגבר] ולחשוף בפניו את שער... הדבר החשוב ביותר הוא שיהיה בין הגבר לאישה [הנמצאים ביחדות בחדר אחד] קשר של הנקה, [יתכן גם בצורה כזו] שאימו תיניק אותה, שאימה תיניק אותו, שאחותה תיניק אותו או שאחותו תיניק אותה, משום שתוצאת ההנקה היא [הפיכתם] לאחים מתוקף ההנקה... ההיגיון שמאחורי הנקת המבוגר הוא הפיכת

11 עוזי רבי, סעודיה: ממלכת נפט במבוכי הדת והפוליטיקה, רעננה 2007, עמ' 162.

12 שם, עמ' 167.

הקשר הבהמי של [בני] האדם לקשר דתי המבוסס על החובות [הדתיות]... מאחר שההנקה נעשית בשלב מבוגר, מותר לגבר לשאת את האישה [שעימה יש לו קשר של הנקה], בניגוד ליחסי הנקה בגיל ינקות האוסרים נישואים. עוד אמר: "הנקת המבוגר צריכה להיעשות ישירות מהשד... [על פי חרית' (מסורת) המיוחס לעאשה אשת הנביא מחמד] המספר על סאלם [בנו המאומץ של אבו חר'פה] שינק מאשתו של אבו חר'פה בהיותו מבוגר ובעל זקן, על פי מצוות הנביא... באשר לשיטות [בלתי ישירות] כמו [העברת] החלב למיכל, זה דבר משני... [אפשרות ההנקה באמצעות משאבה]... המגבירה את פעילותן של בלוטות החלב היא עניינם של הרופאים או של חכמי הדת הצריכים לקבוע האם זהו חלב אמיתי, כלומר האם הרכבו זהה להרכבו של החלב המקורי, ואם זה אכן כך, אז ניתן להשתמש בדרך זו". עטיה הוסיף: "העובדה שהשכל אינו מסוגל להבין את החרית' של הנקת גבר מבוגר איננה שוללת את תקפות החרית' הזה שכן זהו חרית' מהימן והתנגדות לו כמוה כהתנגדות לשליח אללה והטלת ספק במסורת הנביא".¹³

בעקבות הסערה הציבורית שעוררו דבריו של עטיה הוקמה ועדה לבחינת פסק ההלכה. עטיה התנצל והסביר שדבריו אמנם מבוססים על המקורות, אך הוא כותב את דעתו האישית בסוגיה ספציפית שעליה נשאל, ואין בכך כדי להורות הלכה לציבור הרחב. למרות התנצלותו הוא הושיע מתפקידו על ידי המועצה העליונה של אוניברסיטת אלאזהר, בטענה שפתוות שכאלה פוגעות באסלאם, משרתות את אויביו ומערערות את היציבות הדתית הציבורית במדינה. ב־2010 פרסם השייח' עבד אלמחסן אלעביכאן, יועץ במשרד המשפטים הסעודי, פתוא דומה ועורר סערה וזעם בארצו.¹⁴

נישואין – יציבות וגמישות: "זואג' פרנד"

הנורמה המקובלת בכל החברות האסלאמיות היא שגבר חייב להיות נשוי לאישה שעמה הוא נכנס למיטה, והיא חייבת להיות נשואה לו ולא לאף גבר אחר. המצב הנורמטיבי הזה של חובת הנישואין הוליד באסלאם כמה סוגי נישואין מוזרים, שהמשותף להם הוא החלקיות: נישואי "מותעה" ("הנאה"), המוגבלים בזמן על פי הסכמת הצדדים, דבר היכול להתפרש כהיתר לזנות; נישואי "מסיאר" ("תייר"), המאפשרים ל"אורח נטה ללון" לבלות באופן לגיטימי עם אחת מבנות המקום כל עוד הוא שוהה בו;¹⁵ זואג (נישואין) "סרי" ("סודי"), המאפשר לגבר לקיים יחסים עם אישה בלי שאשתו הראשונה, הפומבית, יודעת עליהם; ועוד כהנה וכהנה "קומבינות" שכולן כשרות

13 ראו דו"ח ממר"י: 'סערה במצריים: פתוא המציעה הנקה למבוגרים, כדי לאפשר שהיית אישה וגבר בחדר אחד' - http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_me_mri&dbid=articles&act=show3&dataid=580

14 ראו דו"ח ממר"י: 'זעם בסעודיה בעקבות פתוא המתירה הנקה למבוגרים' - http://www.memri.org.il/cgi-webaxy/sal/sal.pl?lang=he&ID=107345_memri&dbid=articles&act=show3&dataid=2469

15 עניין זה יכול להקביל לסיפור התלמודי על רב, שכאשר היה מגיע למקום אחר מחוץ לעירו היה מקדש אישה ליום אחד. ראו יבמות לו ע"ב.

וטהורות מן הצד ההלכתי - גם אם בדיעבד - ומאפשרות לכל זוג, ובעיקר לכל גבר, "לתפור לעצמו חליפה על פי מידות כתפיו". ניתן לומר שהאסלאם "סובל" מאובססיה של נישואין, כדי לתת גושפנקא של נישואין לכל צורה של קיום יחסים בין גבר לאישה, גם אם זו חלקית וזמנית (ייתכן ש"קידושי ביאה" הם הגרסה היהודית לפתרון דומה לבעיה דומה).

הצלחת האסלאם במישור המשפחתי היא התוצאה הישירה של הגמישות ההלכתית שנקטו חכמי האסלאם בכל הקשור ליחסים בין גברים לנשים, ובראשם צורות הנישואין. חכמי האסלאם ידעו ברוב הזמנים וברוב המקומות להתאים את מוסד הנישואין - הקדוש והחשוב כשהוא לעצמו - ליצרי הגבר ולצורכי האישה, וכך הדברים מוצגים מאז ומתמיד, שכן הגבר חייב למצוא פורקן ליצריו המיניים בעוד שהאישה צריכה למצוא מקור מחיה הגון לעצמה ולילדיה. עד לתקופה האחרונה כמעט שלא הייתה התייחסות לצרכיה הרגשיים של האישה, ובוודאי שלא לאלו המיניים, הנמצאים מעבר לקווים האדומים של הטבו החברתי.

אחת הדוגמאות המודרניות של הגמישות ההלכתית האסלאמית בנושא נישואין היא ה"זואג' פרנד", אשר ההסבר לגביו מחייב הקדמה קצרה. הנישואין המלאים, הלגיטימיים, המכובדים והאידאליים באסלאם בנויים על כמה מרכיבים חיוניים שייסקרו כאן, אך ראשית עלינו לדעת ש"האיש" ו"האישה" בנישואין יכולים להיות צעירים מאוד בגופם ובנפשם: הילד - רצוי שיהיה בגיל ההתבגרות, והילדה יכולה, על פי המסורת של הנביא מחמד, להיות בת שש או יותר. מרכיבי הנישואין הם: "נָאֵלִי" - "אפוטרופוס" - בדרך כלל הואלי של האישה הוא המשיא אותה לבעלה. בהיעדר אב ניתן לפנות לאח, דוד, סב או הגבר הקרוב ביותר למשפחתה, הזוכה עקב כך למעמד של אפוטרופוס עליה ועל רכושה. בהיעדר גבר כזה, יכול שופט שרעי להיות האפוטרופוס על האישה.

"עֶרֶד" - "הצעה" - החתן או משפחתו פונים ל"נָאֵלִי" בהצעת נישואין. "קְבוּל" - "קבלה" - אבי האישה מקבל את ההצעה בחיוב. "עֶקֶד" או "כְּתָאב" - "כתובה" - מסמך המקבע את ההסכמות בין המשפחות לגבי הנישואין.

"קְרֵאָת אַל־פֶּאֲתָחָה" - "קריאת הפרק הראשון של הקוראן" - טקס קצר המתבצע על ידי שתי המשפחות לציון ההסכמה ביניהן על הנישואין ועל תנאיהם. יכול להתקיים במעמד ה"קְבוּל" ו/או במעמד חתימת ה"עֶקֶד" או ה"כְּתָאב". הקריאה מקנה להסכמה על הנישואין גושפנקא דתית, ומחייבת את הצדדים להמשיך בתהליך. "שְׁהוּד" - "עדים כשרים" - שניים או ארבעה גברים בוגרים מקיימי מצוות, המקנים לנישואין גושפנקא ציבורית רשמית.

"אֶשְׁהָאֵר" - "פומביות" - הכרזה ברכים על נישואי הגבר והאישה, כדי שגברים אחרים יתרחקו ממנה. יש בכך מתן גושפנקא ציבורית מעשית. "מֵאֲזֵן" - "מורשה" - רישום הנישואין אצל מורשה הממונה על כך מטעם הרשויות. הוא איננו איש דת אלא פקיד, והרישום מקנה לנישואין גושפנקא רשמית. "מֶהֶר" - "מוהר" - תשלום שמשלם האיש לאישה תמורת נישואיה לו. "מִסְכָּן" - "משכן" או "מעון" - מגורים יחדיו, ניהול משק בית משותף. יש המכנים אותו "בֵּית אֶל־טָאעָה" - "בית הציות" - הבית שבו האישה מצייתת לאיש ועושה את

שהיא נדרשת לעשות. (נשים בתקופה המודרנית אומרות ש"בית אל-טָאעָה" הוא הבית שבו הבעל מציית לאישה, ויש כאלה שמתכוונות לכך ברצינות...)

"מַעֲשֵׂה" - "חיים יחדיו" - קיום יחסי מין בהסכמה.

"נִפְקָה" - "הוצאה" - כסף שהאיש מוציא על מזונה, לבושה ורפואתה של האישה. בהינתן כל המרכיבים הללו הנישואין נחשבים שלמים, יציבים, לגיטימיים ומכובדים, ומשבאו כל הצדדים על סיפוקם הציפייה היא שהנישואין יביאו פרי בטן, ורצוי בנים זכרים, כדי לשמור על יציבות הנישואין; אישה שאיננה יולדת כלל או כזו היולדת רק בנות מסתכנת בגירושין.

כשמוסלמים חיים בארצות מולדתם אין בדרך כלל בעיות עקרוניות המונעות עריכת נישואין מלאים הכוללים את כל המרכיבים. בארצות שיש בהן מצוקה כלכלית מתגברת בתקופה האחרונה תופעת הנישואין המאוחרים - בסוף שנות העשרים ואף אחריהן - כששני בני הזוג עומדים על רגליהם הכלכליות. עד הנישואין נמצאים בני הזוג, ובעיקר האישה, תחת עינם הפקוחה של בני המשפחה, המשגיחים שהיא איננה מביאה עליהם בושה בהתנהגות החורגת מכללי המותר והאסור, ובעיקר איננה מסכנת את בתוליה ואת שמה הטוב.

הבעיה צצה כאשר המשפחה מהגרת לאירופה, לאמריקה או לכל סביבה מודרנית אחרת. בארץ החדשה המשפחה נאלצת להתאים את אורח חייה לזה של הסביבה, ובעיקר בכל הקשור לחינוך ולתעסוקה: הורים חייבים על פי החוק לשלוח את ילדיהם - בנים ובנות - לבית ספר, ועם סיום חוק לימודיהם שואפים הצעירים לפתח קריירה מקצועית, הכרוכה בדרך כלל בהשכלה על-תיכונית. זו נקנית באוניברסיטאות, במכללות או במקומות עבודה, שבמקרים רבים נמצאים במרחק רב מבית המשפחה. המרחק מחייב את הצעירים - וחמור יותר: הצעירות - הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה להתגורר במעונות סטודנטים, הרחק מעינם הפקוחה של בני המשפחה. שם הצעירה חופשייה לנהוג כאוות נפשה, ועלולה לסכן את בתוליה ואת שמה הטוב. גם הגברים הצעירים אינם מתנזרים מתענוגות העולם הזה, אך לגביהם הדבר פחות חמור. החשש בקרב ההורים לגבי הבנות גדול, והפתרון המסורתי - להשיא את הבת - בעייתי, שכן בהשפעת מערכת החינוך במערב הבנות מפתחות תודעה עצמית של זכות על גופן, והן חיות בסביבה שבה בחורה בוחרת בעצמה את שותפה לחיים. המוסלמית הצעירה אינה מסכימה בדרך כלל לקבל תכתיב מהוריה להימנע מללמוד במוסד להשכלה גבוהה עד לאחר הנישואין, שכן היא חוששת שבעלה לא ירשה לה ללמוד והיא יודעת שהנישואין, והצאצאים שיבואו בעקבותיהם, עלולים לשים קץ לחלומותיה לפתח קריירה מקצועית ועצמאות כלכלית. כך מתפתחת תופעת הנישואין המאוחרים של בנות, המגיעות במקרים רבים אל אמצע ואף שלהי שנות העשרים לחייהן. מצד הבחור, כל עוד אין לו תעודה, מקצוע ומקום עבודה הוא מהסס להתחתן ולהיכנס למערכת של מחויבות משפחתית וכלכלית, ודבר זה מביא גם אותו לשלהי שנות העשרים של חייו בעודו רווק.

במקרים רבים נוצרת היכרות ומתפתחים יחסי חברות בין צעירים וצעירות מוסלמים המעוניינים למסד את יחסיהם בנישואין, אך נמנעים מכך הן בגלל סיבות כלכליות והן בגלל סיבות טכניות, לדוגמה - ריחוק גאוגרפי בין המוסדות שבהם לומדים בני הזוג, שבגללו הם יכולים להתראות רק בסופי שבוע ובחופשות.

הצעירים והצעירות המוסלמים חיים בסביבה מתירנית, בחברה שאיבדה מזמן את החשיבות שבעבר ייחסה לבתולים, והבנות בחברה המארכת מאבדות אותם בדרך כלל כבר בגיל בית הספר התיכון. אמצעי המניעה מאפשרים לבנים ולבנות במערב להרגיש חופשיים ומשוחררים, בעיקר במעונות הסטודנטים. לעומת הצעירים בני המערב, הרווקות המאוחרת בקרב בני המהגרים המוסלמים החיים בחברה המערבית המתירנית יוצרת אצלם מתח מיני רב, בשל "ההורמונים המפוצצים להם את המוח", והאפשרות להטיל עליהם בנכר את המגבלות הנהוגות בארצות המולדת מוגבלת למדי.

כאן עומדת המערכת הנורמטיבית האסלאמית בפני הדילמה: האם להתיר קמעא את המגבלות ולמצוא עבור הצעירים והצעירות בני המהגרים פתרון שיתאים להם ובכך לשמור אותם בתוך המסגרת ההלכתית האסלאמית, או להחיל עליהם את כל המגבלות הנהוגות בארצות המוצא, תוך הסתכנות בכך שהם יבעטו במערכת הנורמטיבית, יזנחו כליל את הטבואים החברתיים והדתיים, יפנו עורף למשפחותיהם, "יהגרו" לגמרי אל החברה המארכת ויאמצו את כלליה הגמישים למדי. העצמאות הכלכלית של הצעירים והצעירות יכולה לאפשר להם לבצע את ה"הגירה" הזו אל קרבה של החברה המארכת. ומקרים כאלה אכן אירעו, והמקרה הבולט ביותר הוא זה של גברת מוסלמית, בת מהגרים ממרוקו בשם רשידה דאטי, עורכת דין לא נשואה שכינה כשרת המשפטים בממשלתו של סרקוזי, ובעת כהונתה היא הרתה וילדה. דאטי הפכה למודל להערצה לבנות מוסלמיות רבות, המשוות ללא הרף את חיי אימותיהן המהגרות, החיות במשפחה על פי הכללים שבאו איתה ממרוקו, עם חיי האימהות של חברותיהן לספסל הלימודים, בנות צרפת, וברור איזה סגנון חיים מעדיפות בנות מרוקו. החשש המנקר בקרב המהגרים המוסלמים הוא שרשידה דאטי תהפוך ממושא להערצה ולקנאה, למושא לחיקוי.

חשש זה דוחף את המהגרים לחפש סוג נישואין קל, רך וגמיש יותר מהסוג הנהוג במולדת ושמרכיביו תוארו לעיל. הפתרון נמצא בשנת 2003, כשהמופתי (פוסק ההלכה) של תימן, שיח' עבד אלמג'יד בן עזיז אלזנדאני, פיתח מודל חלקי של נישואין, אשר צעירים החיים במדינות המערב יכולים לעמוד בו, ובלבד שנישואין חלקיים אלו יהיו מוגבלים לתקופה שבה הם אינם יכולים להשלים את החלקים החסרים, ואחרי תקופה זו יושלמו הנישואין. לסוג זה של נישואין הוא קרא "זואג' פרנד" - "נישואי חברים" - שילוב לשוני של "זואג'" ("נישואין") ו"גירל פרנד" ("חברה") או "בוי פרנד" ("חבר"). סוג נישואין זה מבוסס על קיום של המרכיבים המסורתיים (הצעה, קבלה, כתובה, קריאת הפאתחה, עדים ורישום), למעט שלושה מרכיבים: מגורים במקום קבוע, מוהר והוצאה כספית של האיש על אשתו. אלו נדחים עד שלאיש יש יכולת כלכלית לספק לאשתו מקום מגורים מסודר, לשלם לה מוהר ולדאוג למזונותיה ולכריאותה. מובן מאליו שהאישה נאמנה לבעלה מרגע עריכת הנישואין החלקיים, ואינה מקיימת שום יחסים עם גבר אחר בתקופה שעד השלמתם.

הסידור הזה מאפשר לבני הזוג להיפגש ולחיות כבעל ואישה לגיטימיים בסופי שבוע ובחופשות מהלימודים, בבית ההורים, במלון או במעונות הסטודנטים. הורי האישה משלמים עבור כלכלתה, בגדיה והביטוח הרפואי שלה, והורי האיש משלמים עבורו את הדברים הללו. ילדים - אם ייוולדו לבני הזוג - הם חוקיים לחלוטין, אם כי

הציפייה מבני הזוג היא שיידעו מה לעשות כדי לדחות את בואם של ילדיהם לעולם, עד שידם תשיג לכלכל אותם בכוחות עצמם.

צורה חלקית זו של נישואין הוצעה על ידי זנדאני כדי לאפשר לבני הזוג, "צעירים חסרי מנוח", לקיים יחסי מין "באלחלאל וליס באלחראם" ("בהיתר ולא באיסור") ולדלג על העיכובים הכלכליים, מתוך הכרה בכך שאם לא תימצא עבורם דרך לקיים יחסים בהיתר הם יעשו זאת באיסור. הברירה שעמדה בפני זנדאני הייתה בין שמירה על הכללים הנוקשים, שתביא לניכור ולאיבוד הצעירים, ובין הגמשת הכללים, כדי לשמר את הצעירים בתוך המסגרת האסלאמית המתגמשת עבורם.

מיד עם פרסום הצעתו ניתכה על זנדאני מתקפה רבתי של חכמי הלכה אסלאמיים, שהאשימו אותו בערעור מוסד הנישואין, בהכנסת רעיונות לא מקובלים ובפגיעה במערכת המוסר המקובלת על מוסלמים מזה 1400 שנים. החשש העיקרי שלהם היה מהמציאות שבה אישה נשואה חיה ברוב ימי - וחמור יותר: לילות - השבוע במשך שנים שלא במחיצת בעלה, ובפרט לא תחת עינו הפקוחה. זנדאני הואשם שהרעיון הגיע אליו מההלכה השיעית, המתירה "נישואי הנאה" מוגבלים בזמן, נישואין הנחשבים באסלאם הסוני כלא יותר מאשר זנות בהיתר דתי. זנדאני, אגב, לא אהב את הכינוי "זוג" פרנד" והעדיף את השם "נישואין קלים".

הוא הצדיק את הצעתו בהתרחבות תופעת הזנות - כלומר, יחסי אישות שלא במסגרת נישואין - בארצות המערב, תוך שהוא מבסס את גישתו על פסוק קוראני: "הותרו לכם ... הנשואות לכם מקרב המאמינות ... ובלבד שתשלמו להן את המגיע להן, ובתוקף קידושי נישואין ולא בזימה ובאהבהבים..."¹⁶. הוא גם מסתמך על אמרה המיוחסת לנביא מוחמד (תוספותי בסוגריים, מ"ק): "הו הצעירים, מי מכם היכול להקים משפחה שיתחתן, שכן זה ישמור את עיניו (מלתור אחרי נשים) וטוב יותר לערוותו. מי שאיננו יכול עליו לצום (כי הרעב למזון ישמור אותו מרעב לנשים)".¹⁷ לדעת זנדאני, גישתו של הנביא היא שמי שאינו יכול לצום או לשוב למולדת, מוטב שיתחתן.

הבסיס ההלכתי שעליו ביסס זנדאני את הצעתו הוא:

א. מותר לבני זוג לקיים יחסי אישות בעקבות נישואין על פי ההלכה, הכוללים "נאלי" ("אפוטרופוס"), שני עדים, הסכמת האישה (אם היא בוגרת) ותשלום מוהר. במקרה של קיום התנאים הללו, יכולים בני הזוג להופיע בפומבי כנשואים, ילדיהם חוקיים וחוקי הירושה, כמו כל חוק אחר החל בין בני זוג, חלים עליהם.

ב. על פי פוסקי האסלאם, לאישה מותר לוותר על "מספן" ("משכן" או "מעון") ועל "נפקה" ("הוצאה כספית"), אם קשה לאיש לממן את מעונה, לבושה, מזונותיה ובריאותה, והיא חוששת שהוא יגרשנה עקב קושי זה.

זנדאני אינו אומר שהוויתור של האישה על בית מגורים משמעו שבני הזוג צריכים לגור ברחוב; הוא טוען שכל עוד ידם של בני הזוג הצעירים איננה משגת הם יכולים לגור בחדר בבית ההורים של הבעל או של האישה, ובזאת האישה מוותרת על זכותה

16 קראן, סורה 5 (השולחן) פסוק 5.

17 החדית' הזה מובא בשם אבו מסעור בקבצי החדית' הבאים: צחיה אלכח'ארי, פרק "הצום", חדית' מספר 1806; צחיה מסלם, הנישואין, 1400; סנן אלתרמד'י, הנישואין, 1081; סנן אלנסאאי, הצום, 2239; סנן אבו דאוד, הנישואין, 2046; סנן אבן מאגיה, הנישואין, 1845; מסנר אחמד אבן חנבל, 424/1; סנן אלדארמי, הנישואין, 2166.

לכית מגורים ועדיין הם חיים כזוג נשוי באופן סביר. מכיוון שמדובר בסידור זמני, עד שיתאפשר להם מהבחינה הכלכלית לגור בנפרד מההורים, אין בכך כל רע. הוא גם מעיר שאם הדבר יביא את הזוג הצעיר לחיות בצניעות, ללא רכישת מותרות, ולחסוך בהוצאות כדי להרחיב בעתיד את מעונם, זה בוודאי עדיף מלקיים יחסים ללא סידור הלכתי ולפזר את הכנסתם על מותרות.

יתר על כן, זנדאני טוען שלא היה בתולדות האסלאם פוסק שקבע שהיעדר מקום מגורים לאישה מבטל את הנישואין. אפילו הנביא מוחמד התחתן עם אשתו אם חֲפִיָּה כאשר היא הייתה בחבש, הם לא התגוררו יחדיו בגלל המרחק וזה לא פגע בחוקיות הנישואין ביניהם. גם נישואיו עם צִפִּיָּה בת חֲזִי – בתו של ראש השבט היהודי בני נְצִיר, שנשחטו בסכניי המוסלמים בפיקודו של מוחמד – נערכו ו"מומשו" בדרך בין נווה המדבר חֲיִבֵּר, מקום הולדתה, לבין העיר מדינה, בלי שהיה לה מקום מגורים מסודר. אגב אורחא מספר זנדאני שנישואי מוחמד וצפיה, שהתקיימו בדרך, נערכו ללא סעודה, כהוכחה לכך שאפשר להינשא בצניעות ואין חובה לקיים סעודת נישואין יקרה. גם אשתו האחרונה של מוחמד, עֶאשָׁה בת אבו בֶּכְר, נישאה לו כאשר הייתה בת שש, ונשארה בבית הוריה – כלומר ללא בית מגורים משלה – שלוש שנים ואז הובאה אליו. האם יעז מישו, שואל זנדאני, לפקפק בחוקיות נישואיו של הנביא מוחמד, שכל מעשיו היו מכוונים על ידי היושב במרומים, רק בגלל שלא סיפק משכן לנשיו מיד עם נישואיהן לו?

עניין אחר המטריד את מתנגדי זנדאני הוא, כאמור, היעדרות הבעל מסביבת האישה במשך רוב הזמן; אך גם כאן הוא מסתמך על פסיקות חכמי האסלאם הקדמונים, שקבעו שמותר לבעל לנסוע כדי להביא פרנסה, לעלות לחג' למכה, להצטרף לג'יהאד נגד אויבי האומה או ללמוד. הח'ליף השני, עמר בן אלח'טאב, קבע שמי שיוצא לג'יהאד יכול להיעדר מביתו שישה חודשים: חודש כדי להגיע לשדה המערכה, ארבעה חודשים להילחם וחודש לשוב לביתו. אלא שעם השנים והכיבושים התרחק שדה המערכה למרחקים גדולים בהרבה מאלו שהיו בימי הח'ליף השני, ועמם התארך גם הזמן שמותר בו ללוחם הג'יהאד להיעדר מביתו. מכאן למד זנדאני שאם יש צורך מותר לבעל להיעדר מביתו גם כיום, ולכן זוג נשוי הנפגש רק בסופי שבוע, ובוודאי אם היעדרות הבעל היא בהסכמת אשתו, אינו חורג מהכללים שנקבעו על ידי קדמוני האסלאם.

אך נראה שהגורם החשוב ביותר העומד ביסוד שיטת הנישואין שהציע זנדאני הוא הכלל הקובע שאללה איננו רוצה להקשות על המאמינים, אלא להקל עליהם את קיום מצוותיו. על פי גישתו, השריעה לא נועדה להכביד על המוסלמי אלא למצוא עבורו דרך ראויה לנהל את חייו, תוך מתן פתרונות סבירים שיאפשרו לו לקיים אותה מתוך נוחות ולא בכפייה. המוסלמים שהיגרו למערב חיים ברבים מהמקרים בתנאים כלכליים קשים, והם זקוקים מאוד לצורות קלות של נישואין כשרים, שיאפשרו להם לחיות חיים שלווים תוך שמירה על צניעות הנשים, על שמן הטוב ועל כבוד משפחותיהן. ההצעה שלו נועדה להקל על בני הזוג ועל הוריהם בנקודה הקשה ביותר להגשמה, והיא השגת מקום מגורים, בגלל מחירי הדירור הגבוהים, הן ברכישה והן בשכירות. זנדאני הפעיל בעניין זה שיקול דעת כדי לבחור בין רע לגרוע יותר: בין דחייה (לא ביטול) של מרכיב המגורים ובין חסימת הדרך בפני צעירים וצעירות מוסלמים מלקיים יחסי אישות

בהיתר ולא באיסור, תוך יצירת משברים תוך-משפחתיים ובין-דוריים, שנוקם לעדה האסלאמית ולרמתה המוסרית – ובפרט כאשר היא מצויה בסביבה זרה – גדול מאוד. דבריו אלה של זנדאני פורסמו בשנת 2003, ועוררו כאמור מהומה רבתי בקרב חכמי האסלאם, כי הם ראו בכך ערעור על שניים מעמודי התווך של המוסד הבסיסי והחשוב ביותר בחברה המוסלמית, מוסד המשפחה: המגורים יחד והמחויבות הכספית של הבעל לפרנס את אשתו ולממן את כל מחסורה. הדברים הגיעו עד כדי כך שהיו מי שראו את זנדאני כיוצא נגד הדברים המקודשים ביותר לאסלאם. לדוגמה, פרופ' מלכה יוסף, המכהנת כמרצה להלכה ולחוק משווה בפקולטה למשפטים של אלאזהר בקהיר, קבעה שסוג נישואין זה בטל ומבוטל לחלוטין, והוא "מנוגד למה שקבע אללה". חכמי הלכה נוספים באלאזהר, ובכללם ד"ר נצר פריד ואצל, המופתי לשעבר של מצרים, הסתייגו גם הם מהצעתו של זנדאני, ואף פקפקו בכושרו להורות הלכה. אחרים, ובראשם שיח' יוסף בדרי, תמכו בזנדאני. במשך שלוש שנים התנהלו ויכוחים בסוגיה זו, והטענות שנשמעו בהם היו נישואין אלה פוגעים בזכויות האישה, שגברים ינצלו את הנישואין החלקיים לרעה כי הם יראו בהם עניין זמני שניתן בקלות לבטל, ושהילדים הנולדים מנישואין אלו יהיו מוכתמים בסטיגמה שלילית. היו בין הסונים מי שהשוו את "זואג' פרנד" ל"זואג' אלמתעה", "נישואי ההנאה" הזמניים, המותרים בשיעה ואסורים בסונה. המתנגדים לזנדאני אמרו שאם הנישואין המסורתיים, ה"מלאים", מטילים עול כספי כבר מדי על בני הזוג ומשפחותיהם, יש לגנות את הפזרנות, לעודד את החסכנות ולהקטין את המוהר, אבל אסור לפגוע באושיות הנישואין על פי ההלכה.

אלא שבאפריל 2006 הוציא "מכון פסיקת ההלכה האסלאמי", בכינוס שערך במכה שבסעודיה, פתוא המכשירה את הנישואין שבהם מוותרת האישה באופן זמני על זכותה למעון עם בעלה ועל ההסתמכות על ממונו. מעניין שהפתוא הזו אינה מבחינה בין מוסלמים החיים במולדתם ובין אלו החיים בנכר, בניגוד לדעת זנדאני, שהגביל במפורש את הצעתו למוסלמים המתגוררים בחו"ל. ניתן להסביר הבדל זה בכך שעדיין לא התבססה בקרב פוסקי האסלאם התפיסה שההלכה בנכר יכולה להיות שונה מזו שבמולדת, שכן – לתחושתם – אם יש דבר מותר הרי הוא מותר, ללא קשר למקומו, וכך גם הדבר האסור. האמרה המקובלת המבססת גישה זו היא "האסלאם תקף לכל זמן ולכל מקום", ולכן מבחינה עקרונית לא יכול להיות הבדל בין ההלכה של מקום אחד ובין זו המוחלת "מלכתחילה" על מקום אחר.

סיכום

במאמר זה נבחנו שלוש סוגיות הלכתיות המדגימות את התמודדותם של פוסקי ההלכה המוסלמים בימינו עם הצורך לשמור על המסורת האסלאמית המקודשת והנורמות החברתיות המקובלות מחד גיסא, ועם הצורך לשמור על הרלוונטיות של עולם ההלכה המוסלמי אל מול המציאות המשתנה, מאידך גיסא. אתגר זה אינו פשוט בחברה שבה האיראל הוא השאיפה לחקות ולשמר את העבר וכל חידוש הוא חשוד ואף מגונה. לפתחם של פוסקי ההלכה המוסלמים ניצבות סוגיות רבות הדרושות ליכון וטיפול בכל מרחבי החיים הפרטיים והציבוריים, והתחום המגדרי ניצב בראש. תחום זה, שהיה

מוזנח בעבר, הפך בשני העשורים האחרונים לסוגיה מרכזית ומהותית העומדת על סדר היום, בעקבות השינוי שחל במעמד האישה והשפעת שינוי זה על מבנה המשפחה והחברה. שינוי זה מתחולל לאטו, משום החשש של פוסקי ההלכה המוסלמים ששינויים במעמדה של האישה, היונקים לדעתם מתרבות זרה המנוגדת לרוח ההלכה האסלאמית, יובילו לערעור נורמות דתיות וחברתיות מקובלות. אך השינוי מתחולל, והמופתים המוסלמים עוברים תהליך של הפנמת הצורך להגיב לסוגיות אלו, שאם לא כן יתפכו במהרה ללא רלוונטיים בעיני הדור הצעיר.

המקרים השונים שהוצגו במאמר זה משקפים שלוש אפשרויות תגובה שונות. סוגיית ה"זואג' פרנד" היא הסוגיה שזכתה להתמודדות הרצינית ביותר וגם לפתרון המניח את הדעת. זאת משום שלא הייתה בה קריאת תיגר על נורמות הלכתיות וחברתיות מקובלות, אלא היא סיפקה פתרון טכני לבעיה שתפתר עם הזמן. לעומתה, סוגיית "אמאמת אלמראה" בעייתית הרבה יותר. נראה שזמן רב עוד יחלוף עד שיימצא אם בכלל – היתר לנשים להנהיג גברים בתפילה. סוגיה זו היא פרובוקטיבית מדי ומזעזעת את אושיות החברה האסלאמית. ובאשר לסוגיית הייחוד במקומות העבודה – הפתרון המקורי שהציע ד"ר עטיה לבעיה זו מעורר גיחוך, ומהווה דוגמה טובה למה שקורה כאשר מעתיקים מסורת מהמאה השביעית, היישר וללא תיווך, אל תוך המאה ה-21.